

Frank Ettrich

„Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”

PROBLÉMAFELVETÉS

Ha *értelmiség-szociológiáról* vagy az *értelmiségiek szociológiájáról* beszélünk, Mannheim Károly neve bizonyosan felmerül. Mivel e kutatási terület a huszadik század elején a klasszikus osztályközpontú rétegződéseméletekhez viszonyítva határozta meg magát, az értelmiség-szociológiában – nagyon vázlatosan – három csapásirányt különböztethetünk meg: (a) az értelmiség mint társadalmi kategória maga is egy osztály; (b) az értelmiség egy adott (származási) osztálynak része vagy reprezentánsa; (c) az értelmiség mint társadalmi jelenség az osztálystruktúra kontextusában nem, vagy csak részben elemezhető. Az angol szaknyelv e hármasságot sokkal tömörebben fejezi ki: az értelmiség és az értelmiségiek vagy (a) *class-in themselves*, vagy (b) *class-bound*, vagy (c) *class-less* (KURZMAN–OWENS 2002, 63–90; BRYM 2001, 7631–7635).

Mannheim e legutóbbi, *class-less*ként jellemzett értelmiség-szociológiai megközelítés megalapítója és mások – többek között Edward Shils – mellett, képviselője. De viszonyuljunk bárhogy is az ilyen és ehhez hasonló osztályozásokhoz, bizonyos, hogy az értelmiség problémája Mannheim nagy témái közé tartozott.

Másrészről az értelmiség-szociológia – oroszul: intelligencija; lengyelül: inteligencja – a Kelet-Európa-kutatásnak is az egyik legnagyobb kihívása (STERBLING 2001; SDVIZKOV 2006). A régió történetéről egészen a legutóbbi cezuráig, a kommunizmus összeomlásáig és a posztkommunista társadalmi átalakulásig születtek olyan művek, amelyek azt az értelmiség-probléma keretein belül értelmezték (BOZÓKI 1999; KENNEDY 1992, 29–76). Minderre ugyanakkor érvényes az, amit Dietrich Geyer történész az orosz történelemírásról megállapított: „De mi az, hogy: értelmiség – nos, ez a kiterjedt szómezőkutatás és a különböző elméleti megoldások ellenére nem volt mindig tisztázott még a Kelet-Európa-kutatók számára sem. Ha ez másképp lenne, akkor nehezen volna érthető, hogy miért tartozhat ez a toposz emberemlékezet óta az orosz szellem-, társadalom- és forradalomtörténet 'örök', megfoghatatlan kérdései közé”. (GEYER 1985, 207–230.)¹

Írásomban a kelet-európai értelmiség kutatásának Mannheim Károly munkáira alapozott *szociológiai* elméleti megoldásaival kívánok foglalkozni. Tanulmányom közvetlen apropójául Szelényi Iván legújabb, Lawrence Peter Kinggel közösen írt munkája, a *Theories of the New Class. Intellectuals and the Power* szolgál (KING–SZELÉNYI 2004). A cím önmagában – amennyiben a kortárs tudományos vitákban egyáltalán tudomást vesznek róla – anakronisztikusnak tűnhet. Az „osztály” fogalmánál már csak az „új osztály” tűnhet divatjamúltabbnak, amely a hetvenes években élte át legutolsó

¹ A régebbi irodalomhoz lásd az irodalomjegyzéket.

konjunktúráját. Szelényi könyvében a kelet- és kelet-közép-európai társadalmak sajátosságairól és átalakulásáról szóló kevés nagy elbeszélés egyikének epilógusát, zárófejezetét látom, az egyik olyan elbeszélését, amelyhez csak kevés hasonlítható a szociológia elmúlt száz évének történetében. A bevezetőt Szelényi Konrád Györggyel közösen írt könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* képezi,² amelynek a Kelet-Európa-kutatásra való hosszan tartó hatásáról a *Theory and Society* című folyóirat a *Rereading the Intellectuals on the Road to the Class Power* című szimpózium anyagából válogató különkiadása ad tájékoztatást (VERDERY et al. 2005, 1–36).

Az 1974 és 2004 között eltelt harminc évben Szelényi vagy egyedül, vagy változó szerzőtársaival folyamatosan próbálta az általa kialakított értelmezési keretet a kelet-európai események váratlan fordulataihoz hozzáigazítani, ezáltal maga is folyamatosan izgalmas szociológiai értelmezését adta a történéseknek. A Szelényi-tézis (a továbbiakban a rövidség okán ezt a kifejezést használok) visszatekintve a következőket foglalja magában:

1. Kijelentéseket, amelyek az értelmiség-probléma történeti-társadalm szerkezeti sajátosságaira vonatkoznak a kelet- és közép-európai régióban, elsősorban tehát Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában. Itt a „korai raciónalis redisztribúció” és a „szocialista-racionális redisztribúció” kontinuitására (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 135), és a Bildungsbürgertumnak a XIX. század gazdasági racionalizálásban a nyugat-európai Besitzbürgertumhoz hasonló szerepére gondolok. Mindkét jelenség egy „megkészt”, a kapitalista modernitáshoz vezető államközpontú átmenetre utal Közép- és Kelet-Közép-Európában (SZÜCS 1994; KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 133–218; EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1998; EYAL–SZELÉNYI 1998, 63–103).

2. A szovjet típusú társadalmak dinamikájának és struktúrájának Max Weber uralomszociológiájára és Polányi Károly gazdaságszociológiájára alapozott elméletét. Az egyes szocialista társadalmakban a hatvanas években végbemenő technokrata reform- és modernizációs törekvéseiknek *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című műben kifejtett értelmezése a hetvenes–nyolcvanas évekbeli „létező szocializmust” „polgárosodásként” interpretáló elemmel egészül ki (KONRÁD–SZELÉNYI 1978; SZELÉNYI 1989).

3. Végül a kelet- és kelet-közép-európai változások „átalakulás-elméleti” értelmezését, amely az államszocializmus és a Szovjetunió összeomlása után a hetvenes évek elméleti megfontolásaival szemben kritikai pozíciót foglal el. A hívószó itt a „kapitalizmus kapitalisták nélkül” és „managerkapitalizmus” szemben az orosz állapotokat jellemző „kapitalizmus nélküli kapitalistákkal” (EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1998.)

A Szelényi-tézis tehát alapjában véve társadalomstrukturális és uralomszociológiai tézis. Ugyanakkor kezdettől fogva azzal az igénnyel is fellép, hogy Marx és Mannheim tudásszociológiai elméletének továbbfejlesztője, radikalizálója legyen. Úgy hiszem, hogy mindkét megközelítés közös alapelvét Mannheim tézisével lehet a legjobban kifejezni: „A társadalomtudomány nézőpontjából [...] minden történelmi, világnézeti, szociológiai tudás – akkor is, ha az maga akar lenni az abszolút helyesség és igazság – meghatározott, jól behatárolható csoportok hatalmi és érvényesülési igényéből táplálkozik és abba beleágyazott; ezek a csoportok aztán a *maguk* világértelmezését közös világértelmezéssé kívánják tenni.” (MANNHEIM 1970b, 573.)

Konrád és Szelényi már közösen írt szövegüket is „az új típusú tudásszociológia módszertanához fűzött javaslatokként” kívánták értelmezni (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 11). Még

²A mű német kiadása 1978-ban, angol kiadása 1979-ben jelent meg.

a *Theories of the New Class*ben is úgy tárgyalják az új osztály elméleteit, mint amelyek Habermassal, Bourdieu-val és Foucault-val párhuzamosan vetnek fel tudásszociológiai kérdéseket (KING–SZELÉNYI 2004, XV. fejt.). Így Mannheim értelmiség- és tudásszociológiai koncepciójának kritikai értelmezése, még ha nem is kap nagy teret, folyamatos és konstitutív aspektusa a Szelényi-tézisnek (i. m. 41–44; KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 15–19). Az ezzel kapcsolatos alapvető érvelés így hangzik: „Since the famous passage in the German Ideology, in which Marx and Engels hypothesized that the dominant ideas of each epoch represent the ideas of the ruling classes and more specifically, since the contributions of Karl Mannheim, we are aware that all knowledge is existentially based... We know that there is an intimate linkage between knowledge and interest, knowledge and power. But the first wave of Marxist and non-Marxist sociology of knowledge assumes that the knowledge-producer is a neutral instrument, through which particularistic interest of other social agents, classes, generations, ethnic groups, etc. are formulated. Neither Marx nor Mannheim asked the question: does the interest of the knowledge producer as knowledge producer have any impact on knowledge? For the Marxists, knowledge producers are „organic intellectuals”, [...] of one class or another; for Mannheim, knowledge producers are »socially unattached« [...] New Class theories, however, push one step further along the frontiers of the critical-theory project; they now subject the theorist (that is the knowledge producer) to critical scrutiny. Hence the irony and novelty of their insights.” (KING–SZELÉNYI 2004, XV. fejt.) Szelényi és szerzőtársai nagyon jól látják, hogy a mannheimi tudásszociológia a hatalom és tudás kapcsolatát tematizálja és konceptualizálja.³ Ellenvetésük arra vonatkozik, illetve az általuk véghezvitt radikalizálás azon alapul, hogy Mannheimnek korai értelmiség-elméletével – írták már 1978-ban – egy „olyan tudásszférát (kellott) feltételeznie, amely már függetlenséget élvez a társadalmi részérdekekkel szemben” (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 12).

Szelényi Mannheim kijelentéséhez – az értelmiség olyan, mint az „őr az egyébként már túlságosan is sötét éjszakában” (MANNHEIM 1985, 149) – fűzött magyarázata éppen olyan meggyőző, mint amennyire felületes: „Mannheim was a member of a generation of intellectuals committed to changing the world in a visionary way. This generation was particularly able and radical, and differed from the earlier generation of intellectual circles of Berlin, Vienna, Prague, and Budapest. Its members revolted against their conservative fathers and mothers, in search of a utopia. Mannheim’s generation included people like Georg Lukács, Karl and Michael Polányi, and Arnold Hauser (to name just a few of the great minds that inhabited this intellectual milieu), all sharing a belief in the possibility of a utopian future. The bottom line of the following analysis of Mannheim is that his sociology of knowledge and of intellectuals can best be understood as a self-reflection of a member of this generation of the utopian vanguard [...] In Mannheim’s case [...] the intellectual is portrayed as a »watchman in a pitch-black night« [...] neither a self-interested, power hungry New Class character nor a leader or »tongue« of an agent other than himself (or herself). He or she is just a person of ideas in search of a better future driven in this process in part by intellectual curiosity and in part by a commitment to human emancipation.” (KING–SZELÉNYI 2004, 42.)

Az idézett szövegrésszel világossá válik Szelényi és szerzőtársa stratégiája, amely Mannheim értelmiségszociológiájának a radikalizálására irányul. Az értelmiség koncepcióját kiemelik a mannheimi tudásszociológia vonatkoztatási rendszeréből, s ezzel megszabadítják normatív konnotációitól. Ez pedig felfedi az értelmiség vagy értelmiségi

³ Ehhez lásd Ilja Srubar tanulmányát jelen kötetben.

csoportok önérdék vagy hatalmi stratégiák irányította cselekvésmódjait. Mindenesetre Mannheim számára ez a perspektíva – mint azt J. Benda kritikája is mutatja (MANNHEIM 1993/1932, 79) – nem volt szimpatikus. Az értelmiség társadalmi kategóriájának az esetében az önérdéket vagy individualisztikusan fogta fel, s így a saját érdekeit követő és kizárólag önmagából kiindulva tájékozódó értelmiségi az esztétikai típust testesítette meg (uo.), vagy az értelmiségi cselekvés érdekvonatkozása számára éppenséggel csak helyettesítő cselekvésként volt elgondolható.⁴ Szelényi radikalizálási stratégiájának azonban ára is van. Cselekvéseméleti szempontból ugyanis rákényszerít az értelmiségi csoportok kollektív cselekvésének kizárólagosan utilitarista-instrumentális megalapozására, és érzéketlen az értelmiség belső differenciálódása iránt, amely éppen a tudásszociológiai perspektívát követeli meg.

A következőkben Mannheim értelmiségszociológiájának problémáját vizsgálom meg. Ez a fejezet egyfajta önmegerősítésként szolgál. Ezt követően megkísérlem kidolgozni a Szelényi-tézis harmincéves fejlődésének alapvonalait. A hangsúlyt itt az elmélet tudásszociológiai dimenzióira, különösen az értelmiség-koncepcióra helyezem. Bizonyos rövidítések elkerülhetetlenek. Írásomat a két értelmiségszociológia párhuzamoságaira és különbségeire vonatkozó, kísérleti jellegű megjegyzésekkel zárom.

MANNHEIM „ÉRTELMISÉGSZOCIOLÓGIÁJÁNAK” PROBLÉMÁJÁHOZ

Mint már említettem, Mannheim az értelmiségszociológia egyik alapítója és klasszikusa. Értelmiségszociológiájának tudományos státuszáról azonban már – hogy is lehetne másképp – megoszlanak a vélemények. Az alapprobléma jól szemléltethető egy meglehetősen korai ellentmondás segítségével. 1958-ban készült, kiadatlan doktori tézisében Dietrich Rueschemeyer azt az álláspontot képviselte, „hogy implicite az értelmiség képezi Mannheim szinte összes munkájában a vizsgálandó tárgyát és a szemléltető eszközt” (NEUSÜSS 1968, 184). Ez persze kézenfekvővé teszi azt az értelmezést, hogy Mannheimnél megtalálható az empirikus értelmiségszociológia explikálható programja is. Neusüss szerint ennek ellentmond, hogy „Mannheim egyáltalán nem dolgozott ki értelmiségszociológiát, legalábbis abban az értelemben nem, hogy ez képezte volna kutatási intencióinak titkos vezérfonalát” (i. m.).

Amennyiben Mannheim munkásságában „politikai akarat” testesül meg, akkor az csak az értelmiség politikai akarata lehet. Szociológiájának címzettje és cselekvő alanya az értelmiség szociológiai kategóriája. Az először 1956-ban megjelent *The Problem of the Intelligentsia. An Enquiry into its Past and Present Role* című írásában ez áll: „The intelligentsia as a specialized group in general and the post-mediaeval intelligentsia in particular constitute a central subject of the sociology of the mind” (MANNHEIM 1992, 121). Mannheim számára a fokozódó önismeret és reflexivitás volt a modernizálódás és modernitás jele. Az értelmiség kialakulása számára a „társadalmi tudat növekedésének utolsó fázisát” jelölte (i. m. 101). Ennek a „nyitott és örökké változó rétegnek a mentalitására úgy tekintett, mint a modern gondolkodás kulcsára” (i. m. 121).

Az értelmiség problémája Mannheim tudás- és kultúraszociológiájának konstitutív eleme. Kiindulópontom itt az, hogy Mannheim értelmiség-fogalma korántsem redukálható az *Ideologie und Utopie* „Lehetséges-e a politika mint tudomány” című, a szabadon lebegő értelmiségiről szóló fejezetére. Ez a műben maga is tanulságos fejlődésen megy keresztül. Értelmiség-koncepciójának alapmotívumára Mannheim már 1923/24-

⁴A helyettesítő cselekvésről lásd WEISS 1998.

ben javaslatot tesz az először csak 1980-ban, David Kettler, Volker Meja és Nico Stehr által publikált tanulmányában, amelyet az *Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit. Konjunktives und kommunikatives Denken* címmel látott el. „A képzésen alapuló kultúra itt már csak azért sem lehet szabadon lebegő, mert az azt folyamatosan alakító 'képzettek' különféle egzisztenciális közösségekből érkezők, és az ott keletkező tendenciákat átvezetik a közös képzési folyamatba, s ez az oka annak, hogy a képzési folyam nem egységes, hanem polifón, dialektikusan felépülő. Párhuzamosan futnak és kereszteződnek benne az egymással versengő tendenciák, amelyek kivétel nélkül a szűkebb elsődleges egzisztenciális közösségekből indulnak és a köztük fennálló konfliktus dacára az osztársadalmi folyamatok részét képezik” (MANNHEIM 1980, 229).

A *Das Problem einer Soziologie des Wissens* című, 1926-ban publikált írásában ez áll: „Amennyiben a létrejött szellemi tartalmakat a társadalmilag differenciált létezésre akarjuk vonatkoztatni, akkor mindenképpen különbséget kell tennünk *szellemi rétegek* és *társadalmi rétegek* között. Amíg a társadalmi rétegeket a marxi osztályfogalomnak megfelelően, a termelési folyamatban elfoglalt helyük alapján határozhatjuk meg, addig véleményünk szerint lehetetlenség a szellemi álláshelyek és az ebben az értelemben meghatározott társadalmi rétegek között bármiféle párhuzamosságot történelmileg felmutatni. A szellemi világban a differenciálódás túl gazdag ahhoz, hogy minden egyes irányzathoz és minden egyes helyzethez a fenti értelemben megfelelő osztályt rendeljen hozzá. Ezért kell a termelési folyamatra orientált osztályfogalom és a szellemi álláshely fogalma közé a *szellemi réteget* közvetítő konstrukciós fogalomként bekapcsolni. Szellemi rétegen azon embercsoportot értjük, amely a saját világakarása által kötődik össze – s ennek a világakarásnak a gazdaságakarás, a gondolkodásakarás, a művészetakarás stb. csak részeit képezik –, s amely valamely társadalmi egységen belül egy meghatározott időintervallumban egy meghatározott gazdaságban és egy meghatározott gondolkodási stílusban elkötelezett.” (MANNHEIM 1970, 381.)

Az 1925-ös habilitációs írásából keletkezett és 1927-ben megjelent *Das konzervative Denken* című írásban már minden olyan elem megtalálható, amelyet Mannheim az *Ideologie und Utopie*-ban általánosítva az értelmiség problémájaként foglal össze. A német forradalom utáni romantikára vonatkozóan írja: „Ezt a mozgalommá összeálló romantikus áramlatot *szabadon lebegő értelmiségek* alakítják, vagyis szociológiai értelemben az a réteg, amely már a felvilágosodásban is aktív szerepet játszott, csak hogy míg akkoriban e réteg felvilágosult képviselői még kapcsolatban álltak történelmi-szociális gyökereikkel, és a felvilágosodás polgári írói még rendelkeztek a polgárság világnézeti támogatásával, addig a romantizálódás szociológiai és metafizikai elidegenedést és elmagányosodást hordoz magában. Csak itt válik világossá, hogy mennyire sajátos szociológiai fenomén az értelmiség, amelynek „reálszociológiai” megragadhatósága épp a végtelenül labilis külső helyzete és hordozóinak gazdasági otthontalansága miatt rendkívül nehéz: a német értelmiség, addig, amíg szociológiai értelemben szabadon lebegőnek volt tekinthető, rendkívül nehéz körülmények között élt, lényegében nyomorogva.” (l. m. 454–455.)

Az *Ideologie und Utopie*-ban azután Mannheim a tudományos politika és a politika mint tudomány lehetőségét a politikai erők játékától független gondolkodáshoz köti. A politika számára vagy mint partikuláris párt-tudomány, pártos, egyoldalú, álláshelyhez kötött tudás, vagy mint dinamikus szintézis útján létrejövő „egészről való tudás” lehetséges (MANNHEIM 1985, 130). Ennek az egészre vonatkozó tudásnak és a „dinamikus szintézisnek” a médiuma a tudásszociológia: „*Minden* politikai aspektus csak részas-

pektus, mert maga a történelmi totalitás túl átfogó ahhoz, hogy belőle egyenként keletkező álláspontok valamelyike áttekintést nyújthasson az egészről. De éppen azért, mert mindezek a megfigyelői aspektusok a történelminek és társadalmiának ugyanabban a folyamatban bukkannak fel, mivel tehát partikularitásuk egy fejlődő egész elemében konstituálódik, egybevetésük lehetősége adva van, és együttes szemléletük mindig újból felállított és végrehajtandó feladat.” (I. m. 132).

E dinamikus „totálszintézis” nehézségeihez tartozik az a kérdés: „hogyan kell a mindenkori szintézis társadalmi és politikai hordozóit elképzelni?” (i. m. 134). A kiegyenlítés statikus formáját történelmileg a feltörekvő polgárság vállalta magára. Mint a dinamikus kiegyenlítés dinamikus hordozója azonban nem jöhet szóba, mert mint „középen elhelyezkedő osztály” nem rendelkezik „folyton kísérletező, magában társadalmi érzékenységet kifejlesztő, a dinamikára és az egészre irányuló magatartással” (i. m. 135). A totális szintézis „politikai akaratát” egy osztálytársadalomban csak egy „viszonylag osztály nélküli, nem túl szilárd helyzetű réteg” képes felmutatni, amit Mannheim Alfred Weber nyomán „szabadon lebegő értelmiségként” jellemez (i. m.). A csak osztályok alapján tájékozódó szociológia – és emellett az álláspont mellett Mannheim végig ki fog tartani – e „társadalmi jelenségnek bizonyos determinánsait és tényezőit helyesen fogja jellemezni”, de „az egészet sajátos különösségében nem” (i. m.). Mannheim társadalmi szabadon lebegése egyértelműen a „szociális bázisra” vonatkozik, amelyen a gazdasági folyamatban elfoglalt társadalmi pozíciót mint „osztályszerűen homogén meghatározottságot” kell érteni (i. m.). Az egyes ember rendi és osztálykötődései azonban nem szűnnek meg teljesen, de éppen az a sajátosságos ebben a bázisban, „hogyan a determinánsok sokhangúságát polifóniájában megőrzi, miközben homogén közeget teremt, melyben ezek a harcoló erők megmérhetik magukat. Így a modern műveltség kezdettől fogva eleven küzdelem, a társadalmi térben harcoló akaratok és tendenciák kicsinyített leképzése” (i. m. 136). A műveltség itt a „szellemi horizont” többszörös meghatározottságának garanciája, és mint ilyen, az „egészhez” kapcsolódik. Az értelmiségi így válik a „totális szintézis” alanyává, míg az osztály csak „meghatározott életkörök világnézetét” teszi lehetővé, egy adott helyzet általi determinációt.

A „modern szellemiség sajátosságát”, annak dinamikáját, elaszticitását és problémáival terheltégét a „folyamatosan szélesedő társadalmi bázis” és az ennek következtében az értelmiség „társadalmilag messze menően szabadon lebegő rétegének” létezése magyarázza (i. m.). A modernség körülményei között két lehetőség áll az értelmiség előtt: „Egyfelől messzemenően szabad döntés által eredményezett csatlakozás a legkülönbözőbb, mindenkor egymás ellen harcoló osztályokhoz, másfelől ráeszmélés a saját gyökerekre, a saját küldetés keresése, hogy az „egész” szellemi érdekeinek hivatott szószólójává váljon.” (I. m. 138.)

Mannheimnek a modern értelmiségről alkotott optimista nézetei kétség nélkül az *Ideologie und Utopie*-ban jutott a csúcra. Az értelmiség, mint a dinamikus kiegyenlítés és szintézis hordozója, mint „az egész szellemi érdekeinek képviselőre hivatott szószóló” elgondolásainak megteremtésével úgy tűnt, hogy sikerült megtalálni azt a „küldetést”(!), amely szembeállítható volt a „proletariátus történelmi küldetésével”. Az *Ideologie und Utopie* ezáltal egy létező, de nem kevésbé spekulatív alternatíváját nyújtja Lukács *Történelem és Osztálytudatának*. A tudományos politika potenciális megvalósítójaként fellépő értelmiség képében, úgy tűnt, az európai politikai spektrum jobb és bal oldala közötti dinamikus közvetítést végrehajtó aktor találtatott meg. A krízisdiagnózis és a terápiás javaslat konvergál.

A társadalmilag szabadon lebegő értelmiség politikai küldetéséről az *Ideologie und Utopie* után már nem nagyon ír Mannheim. A harmincas években a mannheimi koncepció „tudományosabb”, szociologikusabb” és „pesszimistább” lett. Ezekben az időkben a liberalizmus válsága és a „társadalom felbomlásának folyamata” lép Mannheim gondolkodásának középpontjába (MANNHEIM 1958, 91). Az „értelmiségi elit” (i. m. 98) azonban ez utóbbiban is kiemelkedő szerepet játszanak. A *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*ban Mannheim hat elit típust különböztet meg: a politikai, a szervező, az intellektuális, a művészi, a morális és vallási elitet. „Amíg a politikai és szervező elit arra törekszik, hogy az akarat különböző irányait integrálja, az intellektuális, esztétikai és morális-vallási elitnek az a feladata, hogy azokat a lelki energiákat tegye szellemivé, melyeket a társadalomban a napi megélhetési küzdelemben nem használnak fel. Ezáltal az akaratot objektív megismeréssé változtatják, és erősítik a befelé fordulás, az önvizsgálat, az elmélkedés és a reflexió azon tendenciáit, amelyek ugyan a társadalom számára nélkülözhetetlenek, de a fejlődés jelenlegi stádiumában több-kevesebb tudatos terelgetés és irányítás nélkül nem képesek kibontakozni.” (I. m. 96–97.)

Az intellektuális elit a kultúra alkotói az élet különböző szféráiban. Kulturális átszellemítés (szublimálás, introverzió, kontempláció), kulturális iniciatívák, „tradíció őre”, ezek mind az elit konstitutív funkciói „a kultúra keletkezése és fennállása” szempontjából.

A kultúra válsága, amelyet Mannheim kora társadalmi válsága központi elemének tekint, egyben az intellektuális elit válsága is. A liberalizmus válságát elsődlegesen ezekben a válságjelenségekben – nevezetesen a negatív demokratizálódásban, a negatív liberalizmusban – kell látni. Ezzel összefüggésben Mannheim a „tömegettársadalomban” négy folyamatot derít fel:

1. *Az elitcsoportok létszámának növekedése a mobilizációt gátló mechanizmusok leépítése és a rekrutációs bázis kiszélesedése következtében.* Az ezzel együtt járó „gyümölcsöző sokoldalúság” egyszer csak „elmosódottságba” csap át. „Minél több elit van egy adott társadalomban, annál többet veszít minden egyes elit a funkciójából és vezető befolyásából, mert az egymással szembenálló elit kölcsönösen semlegesítik egymást. Egy demokratikus tömegettársadalomban, főként ott, ahol folyamatosak a társadalmi változások, az egész társadalmat meghatározó módon már egyik csoport sem képes érvényesíteni az akaratát.” (I. m. 191.)

2. *Az elitcsoportok exkluzivitásának ezzel együtt járó elvesztése.* „Ha egyszer az exkluzivitás egy bizonyos minimális része veszendőbe megy, lehetetlenné válik egy-egy ízlés vagy stílus célzott kidolgozása. Ha a külvilágból érkező indíttatások, inspirációk, a külvilággal való találkozások nem válhatnak kis csoportokban éretté, akkor azokat a tömegek pusztán ösztönzésnek fogják találni; szét foszlanak, mint a többi impulzus, amelyekben a nagyvárosi létben amúgy sincsen hiány. Az alkotói kitartás és beteljesítés helyébe a folyamatosan növekvő izgalmak utáni vágy lép.” (I. m. 102.)

3. *Negatív demokratizálás az elitselekción bekövetkező változások.* A liberális demokráciákban a vérségi, vagyoni és teljesítményalapú szelekció közül az utóbbi dominált. „A teljesítmény alapú szelekció volt a dinamikus elem.” (I. m. 107.) A Harmadik Birodalomban meghirdetett „fajelv” (vagy osztályelv) bevezetésével a társadalom „ebben a viszonylatban demokratikusabbá vált, és szeretnék nagy tömegek nyílt csoportjainak biztosítani a teljesítmény nélküli felemelkedést” (I. m. 108).

4. *Az elit belső összetételének változása.* Mannheim a nyugati értelmiségi kultúra „kultúrateremtő” hatásának előfeltételét a „tösgyökeres” és a „mobil” elemek egymást korrigáló és kiegészítő kapcsolatában, a nemzetközi és nemzeti kultúra közöt-

ti kölcsönhatásban látta. A kulturális kapcsolatok korlátozásait (Harmadik Birodalom) pedig a nyugati kultúra hanyatlásának tekintette. Ez utóbbival egy „negatív szelekció” honosodik meg, amely „a generációk sora által végrehajtott szublimálásokat” fokozatosan feloldja és a „lélek kaotikusan átformált oldalát kívülré” téríti (i. m. 103).

A KELET-EURÓPAI ÉRTELMISÉG AZ „ÚJ OSZTÁLYHOZ” VEZETŐ ÚTON

„Any attempts to define intellectuals” hangsúlyozta nemrég Zygmunt Baumann, „is an attempt at self-definiton” (BAUMANN 1995, 81). „Miáltal tartozunk mi az értelmiséghez?” kérdezte már 1978-ban Konrád és Szelényi *Az értelmiség útja az osztályhatalomban*. Az a reflexív, szinte ironikus hangnem, amelyben a kelet-európai értelmiség osztályhatalommá válásának tézise a hetvenes évek elején előadatott, a sokszor igen heves, elsősorban kelet-európai szerzők által a műről írott kritikus írásokban figyelmen kívül maradt (TAGÓRSKA–ZAGÓRSKI 1989, 6). A kritikai önreflexivitásra való igény közös Szelényiben és Mannheimben (KING–SZELÉNYI 2004, XV; MANNHEIM 1970).

Az a tény, hogy az értelmiség meghatározására tett minden kísérlet egyúttal öndefiníciós kísérlet is, hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Konrád–Szelényi szerzőpáros szerintem nagyon is tartalmas definíciós fejtegetései igen kevés visszhangra találtak (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 11–59). A Konrád–Szelényi szerzőpáros egy „nembeli” és egy „genetikus” intelligencia-fogalmat különböztet meg, amelyek viszont a statisztikus-leíró értelmiségfogalomtól határolandók el. Az értelmiség nembeli fogalmával az „értelmiség történelmen túlnyúló kultúrateremtő szerepét” jellemzik. (i. m. 24). Mivel minden emberi társadalomnak szembesülnie kell azzal az igénnyel, hogy „az egyébként cél nélküli világnak célt és értelmet adjon”, a kultúra az emberi együttélésnek konstitutív eleme, az értelmiség pedig egy mindenütt jelen lévő társadalmi jelenség. A szerzők ebben az összefüggésben beszélnek az értelmiség „teleológiai funkciójáról”, sőt egyenesen „transzcendens-teológiai küldetéséről” (i. m.). Ezzel szemben az értelmiség genetikus fogalma az értelmiség történetileg változó helyzetére utal a konkrét társadalmi struktúra kontextusában. „Az értelmiség története”, írják, „a nembeli és a genetikus fogalmuk közötti konfliktussorozattal is leírható. Az értelmiség társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetét nem a meghatározott, diplomákkal igazolt vagy társadalmilag más módon legitimált tudásmennyiség, és nem is a tudás bonyolultsága határozza meg. A végzettségi adatokon alapuló leíró-statisztikai értelmiség-fogalomnak csak bizonyos, a genetikus értelmiség-fogalom meghatározásában hasznosítható „hozzávetőleges értéke” van. A genetikus értelmiség-fogalom meghatározásához ugyanis nem a „mennyi tudásra van szükség az értelmiséghez tartozáshoz?” kérdést kell feltennünk, hanem azt, hogy „milyen típusú tudásért jár az értelmiségi státusz és a hozzá tartozó hatalom?”. Az „intellektuális tudás” mindig kapcsolatban áll az adott társadalom közös, kulturálisan meghatározott értékrendjével: „Ez utóbbi viszont azt jelenti, hogy a társadalom alkalmasnak véli ezeket az értékeket arra, hogy általuk tagjainak magatartását orientálja és szabályozza. Orientál: az értelmiség alternatív értékekkel dolgozik, és csak utal rájuk, kimunkálja tehát a különböző értékválasztásokhoz tartozó technikákat. Szabályoz: nem alternatív értékekkel dolgozik és előírja azokat, egy meghatározott értékhez tehát egy meghatározott technikát rendel.” (i. m. 52.) Itt az orientáló és szabályozó tudás elhatárolása megelőzi Bauman „törvényhozók” és „értelmezők” között tett megkülönböztetését (BAUMANN 1995).

Az intellektuális tudás *transzkontextuális* orientáló és szabályozó tudás; ha bizonyos csoportoknak sikerül ezt a tudást monopolizálni, és képesek e tudásmonopóliumra „társadalmi jutalmazásra és hatalomra való igényt” alapítani, akkor egy elkülönült értelmiségi rétegről beszélhetünk. Konrád és Szelényi ebben ezen a ponton kifejezetten világosan és határozottan fogalmaz: „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusza betöltéséhez nincsen más jogcíme csak a tudása. Az pedig, hogy milyen tudással milyen pozíciót lehet elfoglalni, koronként és társadalmanként változik” (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 50).

A „genetikus értelmiségfogalom” a társadalmi struktúra elemzésén alapszik. Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* a hetvenes–nyolcvanas évek azon kiemelkedő műveihez tartozik, amelyek mint kevésbé használható elvetik a marxi megközelítést, azaz a termelési mód elméletét, az államszocialista társadalmak osztályszerkezetének gazdasági elemzését, és új utakat keresnek. A kapitalista piacgazdasággal és a tradicionális redisztributív gazdasággal szemben szocialista redisztributív gazdaságokként felfogott államszocialista társadalmak ideáltipikus modelljéhez Max Weber uralomszociológiája mellett Polányi Mihály gazdaságantropológiája szolgáltatja a legfontosabb eszméket. Az államszocialista társadalmak intézményi rendjének ezen elmélete lényegében három alapfeltevésre épül: (a) A magántulajdonnak, mint termelési tényezőnek a megszüntetésével és a piaci kapcsolatok marginalizációjával a központi újraelosztás válik a társadalom legfőbb gazdasági integrációs mechanizmusává. (b) A központi újraelosztás feltétele a gazdasági és politikai rendszer elkülönülésének a megszüntetése, illetve a kettő összeolvadása. A központi újraelosztás intézményesült homogén rendszerét a kommunista egypártrendszer és a tervgazdaság képezi. (c) A kapitalista nyugattal folytatott verseny arra kényszeríti a modern redisztributív gazdaságot, hogy a gazdasági növekedést politikailag meghatározott, össztársadalmi célú emelje. A gazdasági növekedés így racionalizációs folyamatok függvénye.

Némileg sematikusán a gazdasági integráció következő tipológiáját vázolhatjuk fel:

Integrációs elv/ gazdasági modell	Újraelosztás	Piac	Újraelosztás
A domináns intézmény legitimációja	Tradicionális (hagyomány)	Racionális (tőketulajdon)	Racionális (tudás)
A gazdasági és politikai hatalom viszonya	Egység	Elválik	Homogenizálódik
Társadalmi célelőírások	Nincs	Intézményesen „internalizált” növekedés	Növekedés mint politikai célelőírás
Uralomtípus	Tradicionális (hagyományos bürokrácia)	(Cél)rationális (rationális „weberi” bürokrácia)	(Cél)rationális (tervbürokrácia)
Példa	„Ázsiai termelési mód”	„A XIX. század árvezérelte piacgazdaságai”	Szovjet típusú társadalom

Javaslatukkal, miszerint a szovjet típusú gazdasági rendszerek mint államszocialista redisztributív gazdaságok jellemezhetők, Konrád és Szelényi szakítanak azokkal a kísérletekkel, amelyek ezeknek a társadalmaknak az osztálystruktúráját a tulajdonviszonyok alapján próbálták meg értelmezni. Ez az értelmezési javaslat vállaltan Milovan Djilas „újosztály” elméletével száll szembe (DJILAS 1957). Djilas alapvető megállapítása szerint „a Szovjetunióban és más kommunista országokban a tulajdonosok és kizsákmányolók új osztálya jön létre. Ennek az osztálynak a különös ismertetőjele kollektív tulajdona” (I. m. 82). Ez az „új osztály” a rendszerspecifikus „politikai bürokrácia” vagy „pártbürokrácia”, amelyet Djilas világosan elhatárol a kizárólag végrehajtó feladatokat ellátó közigazgatási bürokráciától („apparátus”); ez utóbbi a „politikai bürokrácia” vagy „új osztály” ellenőrzése alatt működik. Az „új osztályhoz” csak azok a bürokratikus funkcionáriusok tartoznak, akik döntési jogkörük miatt különféle privilégiumokkal rendelkeznek.

Djilas kollektívtulajdon fogalmát, amely nála az osztálystruktúra (és a kizsákmányolás) alapvető kritériuma, Konrád és Szelényi a tudással, pontosabban annak egy specifikus formájával helyettesítik. Módszertanilag a marxi „magán való osztály” és „magáért való osztály” megkülönböztetését követve *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* szerzői „az újraelosztó pozíció körül szerveződő értelmiség és az újraelosztás jogától megfosztott munkásosztály dichotómiájával” (KONRÁD–SZELÉNYI 1978, 343) arra támasztottak igényt, hogy objektív értelemben ragadják meg a „racionális redisztributív társadalmak dichotóm osztályszerkezetét”. Azonban a „racionális újraelosztás éthosza” és annak „átfogó össztársadalmi kultúrává emelése” az, amely lehetővé teszi, hogy az értelmiség mint *in statu nascendi* osztály az államszocialista redisztributív társadalmakban „az osztályhatalom felé vezető úton” új gazdasági-szociológiai kategóriává váljon. A kelet-európai értelmiség sajátosságairól szóló elemzésükben Konrad és Szelényi egészen addig elmegy, hogy a „racionális redisztribúció éthoszá” – amely a marxizmus-leninizmusban csak felfokozott kifejeződésére lelt – kelet-európai sajátosságként a következőképpen jellemzik: „A kelet-európai értelmiség nem a marxizmus-leninizmus tanainak elfogadása nyomán, hanem – a korai racionális redisztribúció társadalmi struktúrájában elfoglalt helyzete révén – évszázados fejlődése során fejlesztette ki magában a teleologikus redisztribútor éthoszá, amelyről egyszerűen kiderült, hogy azonos a szocializmus szellemével” (i. m. 135).

Tudásszociológiai magját tekintve a Szelényi-tézis a modern kelet- és nyugat-európai fejlődési folyamatoknak az értelmiségre, mint társadalmi jelenségre koncentrááló elmélete. A nemfogalom szintjén az értelmiségiek a felvilágosodás óta a „szellem emberei”, akiket a „kritikai diskurzus kultúrájának” (GOULDNER 1980) nyelvközössége fog egybe (SZELÉNYI 1982, 307; 287–325). A „genetikus értelmiségfogalom” szintjén a nyugati típusú modernizáció a kapitalista piaccgazdaság, a civil társadalom és a képviselői demokrácia kialakulásával az értelmiség professzionalizálódását és a kritikai diskurzus intellektuális kultúrájában a „technikai know-how” dominanciáját vonja maga után. Szelényi az intelligencia titkát a késleltetett gazdasági, politikai és kulturális modernizáció következményeképp elmaradó (vagy legalábbis késlekedő, jelentéktelen és deformált) intellektuális professzionalizálódásban látja: „This mass transformation of intellectuals into professionals simply did not occur in Eastern Europe. The numerical expansion of intellectuals from the 18th century onwards was not followed by similar increase in market demand for professionals. For many decades in the late 18th and early 19th centuries – the intellectuals were in the vanguard of the

fight for Westernization of Eastern Europe, but by the mid 19th century, especially in Russia, Western professionalization looked less and less attractive to many of them. East European intellectuals realized the advantages of not being professionals. They defined themselves as intelligentsia, people with not only executive skills but also moral commitment and historical vision.” (l. m. 309.) Az intelligencia eszerint „a szellem embereinek” egy olyan csoportja, melynek nyelvközösségét a „teleológiai komponensek” túlsúlya jellemzi a technikai know-how-val szemben. Ez nemcsak az intencionális „társadalomátalakítási tervezetek” iránt teszi fogékonyvá ezt a csoportot, hanem lényegében ők e tervezetek hordozói és cselekvő megvalósítói. Úgy hiszem, a Szelényi-tézisnek van egy rejtett történelemfilozófiai premisszája, amely szerint azokban a politikai régiókban és társadalmakban, „where modernization does not coincide with the development of civil society and market capitalism” (i. m. 308), a modernizációs hullámok többé-kevésbé mint holisztikus politikai- és osztályprojektek mennek végbe. Az *értelmiség útja az osztályhatalomhoz* maga is egy ilyen modernizációs kísérlet, a hatvanas évekbeli posztstálini technokrata reformkorszak kifejeződése és utóhatása volt. „Eltudományosodás”, „eldologiasodás”, „racionalizáció” – ezek azok a kulcsszavak, amelyekkel az államszocialista társadalmak hatvanas évekbeli történetét jellemezni szokták. A sztálini totalitarista voluntarizmus korszaka és a „népi demokráciákban” történő hatalommegragadás után a „tudományos-technikai forradalom” (KING–SZELÉNYI 2004, 66–98), „az újraelosztás racionalizációja” a hatvanas években a kommunista párturalom új legitimációs módjának tűnt. Ez az értelmiség és a pártbürokrácia közötti viszony technokratikus újrendezéséhez vezetett. A Djlilas-féle új osztály veszített jelentőségéből és az értelmiség szemmel láthatóan megindult az úton az osztályhatalom felé. Konrád és Szelényi a szocialista társadalmak további alakulására vonatkozó elvárásai már művük megjelenésének időpontjában elégtelennek és idejétmúltak bizonyultak. A Szelényi-tézis hatása inkább kritika, illetve önkritika formájában mutatkozott meg. (FEHÉR–HELLER–MÁRKUS 1983; BAUMAN 1995; TAGÓRSKA–ZAGÓRSKI 1989; GOULDNER 1980; SZELÉNYI 1986, 103–143.; KONRÁD–SZELÉNYI 1991)

A létező szocializmus 1989–91-es tényleges összeomlása után Konrád és Szelényi maguk is megállapítják, hogy korábbi várakozásaik nem teljesültek: „We are now inclined to believe that this project of the technocratic intelligentsia to rationalize the socialist economy and to create the class power of planners – redistributors probably failed.” (KONRÁD–SZELÉNYI 1991, 353.)

Ez a megállapítás már magában foglalta a kommunista párturalmi rendszerek uralomszociológiai felfogásától történő határozott elfordulást, ami a Szelényi-tézis első megfogalmazásának lényeges eleme volt. Ez alapján véve a Bauman, Balla és mások uralomszociológiai álláspontja felé való elmozdulást jelentette, és bizonyos értelemben a djilasi „új osztályhoz” való visszatérést. Mint ahogy azt Konrád és Szelényi „vita nélkül” megállapítják, a „szovjet típusú társadalmak” a következő ismérvekkel jellemezhetők: (a) Egy olyan párt politikai monopóliuma, amely magát a marxizmus-leninizmus téziseire való visszautalással kísérli meg legitimálni. (b) Egy olyan társadalmi struktúra, amely mint „single bureaucratic rank-order” írható le, s amelyben a politikai lojalitás (politikai tőke) és a diploma (kulturális tőke) képezik a rekrutációs- és mobilitáskritériumokat. (c) Egy olyan gazdaság, amelyet az állami monopólium és a legfontosabb termelőeszközök állami tulajdona jellemez (i. m. 339).

A korai Szelényi-tézis felülvizsgálata ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Szelényi és társai feladták volna értelmiségszociológiájuk tudás- és hatalomszociológiai dimenzi-

óit. A „kritikai vagy reflexív értelmiség-szociológia” programjához Szelényi továbbra is ragaszkodik s a következőkben jelöli meg ennek átfogó kérdéseit: „(1) Do intellectuals have power aspirations? If yes, in what ways can they use knowledge to attain power of their own? And (2) to what extent do selfinterests and, specifically, power as aspirations of intellectuals affect – if they affect at all – the nature of knowledge that is being produced, processed and disseminated by intellectuals?” (SZELÉNYI 1991, 362.)

Szelényi és munkatársai a kilencvenes évek elején a Szelényi-tézist a posztkommunista társadalmak tranzíciós elméletévé formálták át. Itt a szélesen értelmezett értelmiségi osztály megint csak a kapitalizmusba és piacgazdaságba való átmenet fő aktorainak *in statu nascendi* rekrutációs mezeje. Ekkor már Bourdieu mellett Foucault az, akire az értelmiség-szociológiai érvelés elméleti része támaszkodik. Úgy gondolom, hogy ennek az újraformált megközelítésnek a kiindulópontja a következő: „Post-communist society can be described as a unique social structure in which cultural capital is the main source of power, prestige and privilege.” (EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1998, 6.) A Szelényi Iván, Gil Eyal és Eleanor Townsley által 1998-ban közösen publikált tanulmány – amely a posztkommunista országok, mint Magyarország, Lengyelország és Csehország társadalmi struktúrájában a kilencvenes évek közepéig végbement változásokat tárgyalja – reprezentatív képet ad a Szelényi-tézis posztkommunista metamorfózisáról. A szerzők szerint a három közép-európai országban a történéseket egy, a véleményformáló egykori disszidens értelmiségből, az „új politikai osztályból” és a technokrata-menedzser rétegből álló elit-konfiguráció – ők hatalmi blokkról beszélnek – határozza meg. Ezt a „hatalmi blokkot” a közös „világnézet” (vagy mentalitás) és közös cél (vagy „misszió”) fogja össze és egyesíti. A posztkommunista hatalmi elitnek e közös ideológiáját Eyal, Szelényi és Townsley „menedzserizmusnak” nevezi (i. m. 87), amelyben Foucault-ra támaszkodva a kormányozhatóság egy formáját vélik felfedezni (FOUCAULT 2000). E menedzserizmus korántsem „világnézet” vagy ideológia csupán, hanem egy intézményesen, strukturálisan és habituálisan egyaránt beágyazódott jelenség, amely ritualizációja által a múltbelitől való elfordulást és az új kihívásaival való szembesülést hivatott lehetővé tenni és rögzíteni. Ez a „managerial governmentality” az új hatalmi elit technokrata frakciójának monetarista világnézetét és a makroökonomiai-monetarista kormányzásmódját a civil társadalom kapitalizmusbarát beállítottságával egyesíti, melyet ez utóbbi az azt korábban az államszocializmus kritikai ellentétjeként használó disszidens értelmiségtől örökölt (EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1998, 87). A posztkommunista menedzserizmus nem csupán az eredetüket és érdekeiket tekintve heterogén, eredetileg egymással konkuráló frakciókból álló hatalmi elitet összeforrasztó „politikai formula”; ez *hatalmuknak és autoritásuknak az alapja a posztszocialista társadalmak kapitalista átalakulásában és modernizációjában.*

A Kelet-Közép-Európa gazdasági átalakulásának eredményét Eyal, Szelényi és Townsley abban a központi, címadó tézisben foglalja össze, hogy Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban egyfajta menedzserkapitalizmus, „kapitalisták nélküli kapitalizmus” jött létre. Az „új hatalmi blokk” privatizációs és gazdaságpolitikája a valamikori állami gazdasági szektorban a redisztributív államszocialista kormányzás-struktúrákat szétbontta ugyan, de ezzel egy időben alig azonosítható egyéni és kollektív tulajdonokat hozott létre, melynek következtében egy működő magántulajdoni rend gazdasági ösztönző hatása és a tulajdonosok és menedzserek között fennálló principal-agent ellenőrzési viszony hiányzik. Ezt a közép-európai kapitalizmust eredetileg három jellemzője különbözteti meg a nyugat-európaiktól. Először is, a továbbra is

nagyarányú állami tulajdon a gazdaságban; ebbe a körbe a nehezen eladható vállalatok tartoznak. Másodszer a „recombinant-property” jellegű kapcsolatok nagy száma, amelyekben az állami bankok továbbra is nagy szerepet játszanak. Az állami tulajdonú – vagy „államközeli” bankokat a mindenkori kormány gyakran használja arra, hogy „közvetve vagy közvetlenül folytassa redisztributív gyakorlatait” (i. m. 137). Végül, az általuk vezetett vállalatokban tulajdonrészrel rendelkező menedzserek tulajdoni hányada viszonylag alacsony. Összegezve: a „menedzserkapitalizmust” a tulajdoni jogoknak a volt állami szektorban lezajló szétszóródása és szétaprózódása miatt a menedzserek kezében összpontosuló szokatlanul nagy rendelkezési és döntési hatalom jellemzi.

A menedzserkapitalizmus intézményesüléséről szóló állítás számos problémát és kérdést vet fel. Először is azt, hogy nem lehetséges-e, hogy a menedzserkapitalizmus esetében csupán egy átmeneti és időleges jelenségről van szó, amely csupán az államszocialista tulajdoni rendből a magánkapitalista tulajdoni rendbe való átmenet egy lehetséges konstellációját jelöli? Eyal, Szelényi és Townsley maguk is az állami tulajdonú szektor lényeges zsugorodását és a magántulajdonú szektor erőteljes növekedését regisztrálják – főként Magyarország példáján – 1993 és 1996 között. Ez, mint azt további TÁRKI-tanulmányokra támaszkodva maguk a szerzők is megállapítják, nem csupán a külföldi befektetések magas arányára, hanem egy „fairly sizeable middle bourgeoisie” (i. m. 155) 1993 és 1996 közötti kialakulására vezethető vissza.

Azonban éppen az 1994 és 1996 közötti magyar privatizációs és polgárosodási folyamatok meggyőző jellemzése világít rá a menedzserkapitalizmus tézisének empirikus ellenőrizhetetlenségére. Eyal, Szelényi és Townsley az elejétől fogva meglehetősen bizonytalanok maradnak abban a kérdésben, hogy honnan is származik ez az új tulajdonosi osztály. A szerzők azon megfontolásaikat illetően sem teljesen egyértelműek, hogy mennyiben és egyáltalán miért érdeke az új hatalmi elitnek, illetve ez utóbbi technokrata-menedzser csoportjának egy új tulajdonosi osztály kialakulása. A „reprodukción vagy cirkuláción” kérdése, amely eredetileg a *Social Stratification in Eastern Europe after 1989* kutatási projektjéhez vezetett, most az új „hatalmi blokk” technokrata-menedzser csoportja számára vetődik fel. A privatizációnak a politikai kapitalizmuson keresztül való blokkolására Eyal, Szelényi és Townsley szerint az alábbi három ok készíti a posztkommunista hatalmi elit technokrata-menedzser csoportját: (a) a posztkommunista hatalmi elitnek sajátos hatalmi súlya; (b) a „menedzserizmus” habitualizált kormányzási technikái, amelyek a diffúz tulajdonjogi viszonyokkal jellemezhető menedzserkapitalizmusban találják meg az ideális közegüket; (c) a menedzser-technokraták érdekeltsége a vállalkozói kockázat minimalizálásában és a fogyasztásban hasznosítható bevételek növekedésében.

Ez a röviden vázolt hatalmi blokk a kelet-közép-európai intelligencia narratívájában – mert a Szelényi-tézis lényegében egy ilyen narratívának tekinthető – a „második Bildungsbürgertum” szerepét játssza. Ez az elbeszélés három fő részre osztható, ezek mindegyike ugyanannak az intelligenciának egy-egy „történelmi projektjével” azonos. A XIX. századi Kelet-Európában az intelligencia egy része magát Bildungsbürgertumként, vagyis a polgárság részeként definiálta, amelynek a régió elmaradottságának fényében az a történelmi feladata, hogy a polgári társadalom eszméit meghonosítsa és segítse a gyenge tulajdonosi osztály megerősödését a régióban. A viszonylag nagy és elnyugatosodott, képzett középosztály a „polgári társadalom utópikus projektjét” a felvilágosult bürokráciával szövetségben kísérelte meg megvalósítani. A gazdasági és politikai modernizációs folyamatok hiányosságai és akadozó tempója az értelmi-

ség egy részének szemében „varázstalanította” a polgári társadalom eszméit, kulcsfiguráik egyre inkább a polgári eszmékkel szembe forduló elképzelések híveivé váltak. A modernizációs altruizmustól vagy önérdektől vezetve az értelmiség kulcsfontosságú csoportjai elkezdtek keresni a kapitalista fejlődési modellt megkerülő, hatékonyabb és gyorsabb fejlődési utakat. A XX. század kezdetén feladták a „Bildungsbürgertum-projektet”, polgárságellenessé váltak, és a jobboldali vagy baloldali radikalizmus felé fordultak. Egyes csoportok kikiáltották magukat a proletariátus avantgárdjának, vagy legalábbis a kapitalista piac, a „láthatatlan kéz” irracionálisával szemben felsőbbrendű racionalitás birtokosainak. A második világháború végén az antiburzsoá ideológiák, bár sosem voltak kizárólagosak, hegemon pozíciót foglaltak el. A kényszerre épülő államszocialista rend racionalizációs kísérletének kudarcra a közép-kelet-európai értelmiséget a „harmadik intellektuális projekt” kialakítására készítette. A disszidens értelmiségiek a polgári liberalizmus hagyományaira tekintettek úgy, mint amelyek alkalmasak lesznek arra, hogy a Szovjetunió befolyási szférájában fekvő kelet-európai államokban alternatívát jelentsenek. A disszidens értelmiség egyre inkább kezdte magát „új” Bildungsbürgertumként meghatározni. Az idegen szovjet uralom és az államszocialista rendszer összeomlásával a disszidens értelmiség és a „kommunista elit technokrata frakciója szövetséget kötött a kommunista rend maradványainak lebontása, és a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” kiépítése mint közös projekt megvalósítása érdekében. „The second *Bildungsbürgertum-project*”, írják a szerzők, „has deep historical roots in the collective biography of the Central European Intelligenstia”. (EYAL–SZELÉNYI–TOWNSLEY 1998, 11; 46–85.)

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A David Kettler, Volker Meja, Nico Stehr szerzőhármás írja *Politisches Wissen* című könyvében az értelmiségnek Mannheim szociológiájában betöltött szerepéről: „Az értelmiség különleges küldetése egy sajátos 'szintézis' kialakításában van, ami által egy olyan politikai élet válik lehetővé, amelyben a fejlődés történelmileg meghatározott folyamatában a 'következő lépés' a régebbi kulturális vívmányok lehető legteljesebb megőrzésével és az osztálytársadalmi energiák lehető legnagyobb bevonásával valósulhat meg. Más szavakkal, az értelmiségnek kell létrehoznia mindazt, amit a liberális ideológia az eszmék szabad piacától és a parlamenttől vár, s eközben ráadásul meg is kell érteniük és mutatniuk, hogy e célok elérése érdekében mit kell megtenni egy olyan világban, amely komplexebb, irracionálisabb és aktívabb annál, mint amit a liberalizmus elképzelt magának.” (KETTLE–MEJA–STEH 1989, 68.) Szelényi és Mannheim értelmiségiszociológiai koncepciói között számomra az értelmiség társadalmi változásokban betöltött exponált szerepében van a döntő párhuzam, sőt, strukturális egység. A közös elemek mindkét esetben – itt ez csak spekulatívan jelenthető ki – a keletkezés kontextusára utalnak, egy olyan kontextusra, amelyik nem követi a liberális modernizációs modellt. Ahol a parlamentarizmus csak nagy keservesen vagy egyáltalán nem alakul ki, ahogy az „eszmék piaca” is csak kezdetleges formában vagy egyáltalán nem létezik (esetleg megbukik az elitcsoportok ellenállásán és önértelmezésén), ott az értelmiség a liberális intézményi struktúra „funkcionális ekvivalensként” lép fel. Az értelmiség Mannheimnél a „kulturális szintézis” hordozója, Szelényinél és munkatársainál pedig a társadalmi modernizációs projektek kezdeményezője és megvalósítója. Egy fontos ponton azonban véget ér a két megközelítés strukturális egysége. Ha az ember Mannheim *Die Bedeutung der Konkurrenz im*

Gebiete des Geistigen című, 1928-ban megjelent írását mint történelmi értelmiségszociológiát olvassa, akkor feltűnik, hogy Szelényi és munkatársai „azon társadalmi folyamatok négy típusa” közül, amelynek során a „létezés közösségi értelmezése létrejöhet”, az „új osztályról” alkotott elméletükkel végső soron csak „egy típushoz, az értelmezésben monopolhelyzetben lévő csoport” (MANNHEIM 1970, 575) típusához kapcsolódnak. Ismeretes, hogy a közösségi világértelmezésnek ez a formája Mannheimnél a zárt rendi csoportokra, például a „középkori-egyházi világnézetre”, „kínai írástudók bölcsességére” jellemző. A mannheimi szabadon lebegő értelmiség kulturális szintézise ezzel szemben strukturálisan „több, a saját létértelmezését érvényesíteni próbáló csoport” pluralisztikus állapotához kötődik.

Fordította Győri Csaba és Malzenicky Katalin

IRODALOM

- BAUMANN, Zygmunt 1995. *Legislators and interpreters: on modernity, post-modernity and intellectuals*. Oxford: Polity Press.
- BOZÓKI, András (ed.) 1999. *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest: Central European University Press.
- BRYM, Robert J. 2001. Intellectuals, sociology of. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: U. K. Ua., Elsevier, 11, 7631–7635.
- DJILAS, Milovan 1957. *The New Class*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- EYAL, Gil – SZELÉNYI, Iván – TOWNSLEY, Eleanor 1998. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- EYAL, Gil – SZELÉNYI, Iván 1998. Das zweite Bildungsbürgertum: die Intellektuellen im Übergang vom Sozialismus zum Kapitalismus in Mitteleuropa. In Hatschikjan, Magarditsch A. – Altmann, Franz Lothar (Hrsg.): *Eliten im Wandel*. Paderborn: Schöningh.
- FEHÉR, Ferenc – HELLER, Ágnes – MÁRKUS, György 1983. *Dictatorship over Needs*. Oxford: Basil Blackwell.
- FOUCAULT, Michael 2000. Die „Gouvernementalität”. In Bröckling, Ulrich – Krassmann, Susanne – Lemke, Thomas (Hrsg.): *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- GEYER, Dietrich 1985. Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija: Staatsdienst und akademische Professionalisierung im vorrevolutionären Rußland. In Conze, Werner – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Teil 1. *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Stuttgart: Clett-Cotta.
- GOULDNER, Alvin W. 1980. *Die Intelligenz als neue Klasse. Sechzen Thesen zu Zukunft der Intellektuellen und der technischen Intelligenz*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- KENNEDY, Michael D. 1992. The Intelligentsia and the Constitution of Civil Societies and Post-Communist Regimes in Hungary and Poland. *Theory and Society*, Vol. 21/1, 29–76.
- KETTLER, David – MEJA, Volker – STEHR, Nico 1989. *Politisches Wissen*. Studien zu Karl Mannheim. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KING, Lawrence Peter – SZELÉNYI, Iván 2004. *Theories of the New Class. Intellectuals and the Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- KONRÁD, György – SZELÉNYI, Iván 1978. *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- KONRÁD, György – SZELÉNYI, Iván 1991. Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies. In Bourdieu, Pierre – Coleman, James S. (eds.): *Social Theory for a Changing Society*. Boulder/Oxford: Westview Press, Russell Sage Foundation. 337–364.
- KURZMAN, Charles – OWENS, Lynn 2002. The Sociology of Intellectuals. *Annual Reviews Sociology* 28, 63–90.

- MANNHEIM, Karl 1958. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Darmstadt: Hermann Geutner Verlag.
- MANNHEIM, Karl 1970. *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk eingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolf. Berlin – Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag.
- MANNHEIM, Karl 1970b. *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln: Westdeutscher Verlag.
- MANNHEIM, Karl 1980. *Strukturen des Denkens*. Herausgegeben von David Kettler, Volker Meja und Nico Stehr. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MANNHEIM, Karl 1985. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Klostermann Verlag.
- MANNHEIM, Karl 1992. *Essays on the Sociology of Culture*. London: Routledge.
- MANNHEIM, Karl 1993/1932. The Sociology of Intellektuals. *Theorie, Culture Society*, Vol. 10.
- NEUSÜSS, Arnhelm 1968. *Utopisches Bewusstsein und freischwebende Intelligenz. Zur Wissenssoziologie Karl Mannheims*. Meisenheim: Hain.
- SDVIZKOV, Denis 2006. *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum ersten Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht.
- STERBLING, Anton 2001. *Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel: Untersuchungen zu Rumanien und Südosteuropa*. Hamburg: Reinhold Krämer Verlag.
- SZELÉNYI, Iván 1982. Die intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies. In Burawoy, Michael – Skopol, Thesa (eds.): *Marxist Inquiries. Studies of Labor, Class and States. American Journal of Sociology*, Vol. 88, Supplement, 287–325.
- SZELÉNYI, Iván 1986. The Prospect and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, Vol. 15/2, 103–143.
- SZELÉNYI, Iván 1991. Intellectuals and the Politics of Knowledge (Abstract). In Bourdieu, Pierre – Coleman, James S. (eds.): *Social Theory for a Society*. Boulder, Westview – Sage.
- SZELÉNYI, Iván 1989. *Sozialistische Unternehmer. Verbürgerlichung im ländlichen Ungarn*. Hamburg: Junius Verlag.
- SZÜCS, Jenő 1994. *Die drei historischen Regionen Europas*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- TAGÓRSKA, Janina Frentzel – ZAGÓRSKI, Krzysztof 1989. East European Intellectuals on the Road of Dissent: The Old Prophecy of New Class Re-examined. *Politics and Society*, Vol. 17/1.
- TÖKÉS, Rudolf L.: Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989–90. In Szoboszlai, György (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest: HPSA.
- VERDERY, Katherina – BERNHARD, Michael – KOPSTEIN, Jeffrey – STOKES, Gale – KENNEDY, Michael D. 2005. Rereading the Intellectuals on the Road to the Class Power. *Theory and Society*. Vol. 34/4, 1–36.
- WEISS, Johannes 1998. *Handeln und handeln lassen. Über Stellvertretung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.